

घटक २
देवबाभळी
(पात्रे, घटनाप्रसंग, संवाद, संघर्ष)

२.० उद्दिष्टे

१. 'देवबाभळी' नाटकातील पात्रांचा परिचय होईल.
२. नाटकातील पात्रांचे भावविश्व कळेल.
३. नाटकातील संवादाचे स्वरूप कळेल.
४. नाटकातील संघर्षाचे स्वरूप समजून घेता येईल.

२.१ प्रास्ताविक :

विद्यार्थी मित्रहो, आपण या प्रकरणात 'देवबाभळी' या नाटकातील पात्रे, घटना, प्रसंग, संवाद व संघर्ष यांचा अभ्यास करणार आहोत.

'देवबाभळी' हे आवलाई व लखुबाई हा दोन स्त्रियांचे दुःख मांडणारे नाटक आहे. आवलाई ही विठ्ठल भक्तीत तल्लीन असलेल्या आपल्या नवऱ्याला, तुकारामांना भंडाऱ्याच्या डोंगरावर भाकरी घेवून जाते. त्यावेळी तिच्या पायात देवबाभळीचा काटा घुसतो. तो काटा साक्षात विठ्ठल काढतो व तिच्या पायात झालेली जखम भरेपर्यंत विठ्ठलाच्या सांगण्यावरून लखुबाई आवलाईच्या सेवाशुश्रूषेला थांबते व जखम भरल्यावर निघून जाते. हा घटनाक्रम म्हणजे देवबाभळी नाटक. दोन स्त्रियांना स्त्रीसुलभ कृतीत गुंतवून ठेवून त्यांचा घडवून आणलेला सांसारिक संवाद आहे. ज्या नवऱ्याच्या वर्तनात दोष आहे. त्याला जुळवून घेतानाची दमछाक आहे. अगदी सहजतेने दोन्ही संसारी स्त्रियांचा संवाद येथे घडतो आहे. पाहायला गेलं तर एक देवाची बायको आणि दुसरी त्या देवाच्या भक्तीत तल्लीन झालेल्या भक्ताची बायको. नाटककाराने देवत्व आणि सामान्यत्व एकाच पातळीवर आणून दोन संसारी स्त्रियांचा एक मनोमय संवाद या नाटकातून घडवला आहे.

नाटक या वाङ्मयप्रकाराचे वेगळेपण म्हणजे नाटकाचे वर्तुळ प्रयोगाशिवाय पूर्ण होत नाही. नाटकात प्रयोगाचा विचार महत्त्वाचा असल्यामुळे स्वाभाविक आणि तांत्रिक अशा दोन्ही अंगाने नाटकाचा विचार करावा लागतो. स्वाभाविक घटकामध्ये नाटकातील नाट्यबीज, नाट्यकथानक, नाटकातील पात्रे, संवाद आणि संघर्ष या स्वाभाविक घटकांच्या जोडीलाच रंगमंच, प्रकाशयोजना, केशभूषा, वेशभूषा, नेपथ्य, संगीत हे तांत्रिक घटकही विचारात घ्यावे लागतात. यातील काही घटकांचा तपशीलवार विचार पुढीलप्रमाणे करता येईल.

२.२ विषय विवेचन

२.२.१ नाटकातील पात्रे

‘देवबाभळी’ या नाटकात तशी खूप कमी पात्रे आहेत. केवळ दोन पात्रांचे नाटक असे म्हणण्यास खुपसा वाव आहे. हे नाटक आवलाई व लखुबाई या दोन स्त्रियांच्यामधील संवाद आहे. आवलाई व लखुबाई या दोघींच्या व्यक्तिमत्त्वात काही समान धागे आढळतात. त्यातील एक समान धागा म्हणजे दोघी आपआपल्या नवऱ्यांना वैतागलेल्या आहेत. या वैतागपणावर उपाय शोधत आपले जगणे सुसह्य करण्यासाठी त्यांनी आपल्या दोघींच्यातील संवाद सुरू ठेवला आहे. संपूर्ण नाटकाच्या केंद्रवर्ती त्या दोघीच असल्यामुळे येथे येणारे त्यांचे पती हे त्यांच्या संवादात तेवढे उभे राहतात, तितकेच आपल्याला कळतात. त्यामुळे या नाटकातील पात्रांचा विचार करताना आवलाई व लखुबाई ही या नाटकातील दोन महत्त्वाची पात्रे ठरतात. या व्यतिरिक्त तुकाराम आणि विठ्ठल ही पात्रे आवलाई व लखुबाई यांच्या संवादाच्या ओघात आलेल्या उल्लेखावरून, तर कधी त्यांनी त्यांच्याशी थेटपणे साधलेल्या संवादावरून तुकाराम आणि विठ्ठल यांच्याविषयीचे वाचकांच्या हाती काही तपशील येतात.

आवलाई

या नाटकाच्या मध्यवर्ती जी दोन पात्रे आहेत. त्यापैकी एक पात्र म्हणजे आवलाई. आवलाईची तुकारामाला त्रास देणारी एक भांडकुदळ बाई अशी जनमानसातील प्रतिमा आहे. कदाचित ती आपल्या नवऱ्याच्या निष्क्रियतेवर बोट ठेवत असल्यामुळे, त्याच्या देवाला सतत प्रश्न विचारत असल्यामुळे लोकांनी तिला कजाग ठरवले असावे. तिच्या व्यक्तीमत्त्वाविषयी संध्या नरे पवार लिहितात “आपल्या वाट्याला आलेलं आयुष्य ती स्वीकारते. त्या आयुष्यातले काबाडकष्ट ती सचोटीने करत राहते. पण त्याचवेळी त्या आयुष्याला प्रश्न विचारत बोलही लावते. त्या वेळी ती कुणाचाही मुलाहिजा बाळगत नाही. आपलं गळणारं घर, स्वयंपाक घरातील रिकामी भांडी, विठ्ठनामात हरवलेला नवरा या साऱ्यांना ओढत नेणारी आवली हा एक न वाकणारा, न मोडणारा अभंग आहे” याचा अनुभव सातत्याने येतो.

आवलाईची आणि लखुबाईची जेव्हा पहिली भेट झाली, तेव्हा ती तिचा द्वेष करायला लागते. आपल्या नवऱ्याने तिसरा घरोबा केला की काय ? या विचाराने ग्रस्त असणाऱ्या आवलीने काही काळ लखुबाईचा द्वेष केला पण आपला नवरा तिला ‘आई’ म्हणतोय म्हटल्यावर आवलीला ती भली स्त्री वाटू लागते. आपण दोघींना एकत्र आणण्यामागे नवऱ्याचा काहीतरी डाव असणार असा संशय घेणाऱ्या आवलाईला लखुबाई संशयात जगू देते. दोघींच्या सहवासाने प्रारंभी आवलाईच्या मनात लखुबाईचा सुरू असलेला द्वेष पुढे जाऊन इतका निवळला की जीवाभावाची सखी मिळाल्याचा आवलाईला आनंद होतो. तिन्हीत्रिकाळ विठ्ठलाच्या नावाने शंख करीत असलेल्या नवऱ्याला कोणती स्त्री सहन करील. आवलाई एक साधी संसारी बाई आहे. नवऱ्याने संसाराकडे पाठ करून विठ्ठनामाचा गजर सुरू केला आहे. सांसारिक जबाबदाऱ्या सोडून रानोमाळ भटकतोय म्हटल्यावर कोणती स्त्री सहन करील ?

आवलाई आणि लखुबाई यांच्या स्वभावात परस्पर वेगळेपणा सतत जाणवत राहतो. विठ्ठलावर रूसून दिंडीरवनात निघून जाणाऱ्या लखुबाईसारखी ती तुकारामाला सोडून जात नाही. ती रागीट आहे. घराण्यातल्या विठ्ठल भक्तीची तिला पूर्व कल्पना आहे. विठ्ठल भक्तीत दंग होऊन थोरला दीर सावजी घरदार सोडून गेला. सावजीच्या जाण्याने, जावेने खूप दुःख सहन केले. पण आपण तिच्यासारखे सहन करणार नाही. गप्प बसणार नाही. हे ती अगोदरच जाहीर करून टाकते. या नाटकातील आवलाई ही नवऱ्याची साथ लाभो अथवा न लाभो पण स्वतःच्या बळावर संसाराचा गाडा हाकणाऱ्या स्त्रीचे प्रतिनिधित्व आवलाई करते आहे. एका प्रसंगात लखुबाई तुझ्या घरची इतकी श्रीमंती असताना तू या घरात कशी काय थांबलीस? असा प्रश्न विचारल्यावर “रुसायचं काम रखुमाईचं. देवी हाय ती. आपण कुटं देवबिब?” हे जे लखुबाईला उत्तर देते ते विशेष महत्त्वाचे आहे.

आवलाई लौकिक अर्थाने विठ्ठलाची भक्त नाही. या विठ्ठलाच्या नादी लागल्यामुळे आपला नवरा वाया गेला आहे. त्यामुळे तिचा विठ्ठलावर विशेष राग आहे. घरात आणलेली विठ्ठलाची मूर्ती पाहून तिचा पारा चढतो. घराबाहेर त्या विठ्ठलाचे मंदिर उभे केले ते कमी होते का? असा रोकडा सवाल ती विठ्ठलाला करते. सतत विठ्ठलाला शिष्या घालण्याने एक दिवस विठ्ठल आपल्याला जाब विचारायला येईल असे तिला वाटते आहे. तिच्या पायात घुसलेल्या काळ्या काट्याची “काटाबी काळाच मेला. त्या काळ्यातोंडया इटयावानी” ती विठ्ठलाशी तुलना करते. ती जरी नवऱ्याचा द्वेष करित असली तरी स्वतःला भूक लागली असताना आपण नवऱ्याच्या अगोदर कसे जेवायचे; म्हणून न जेवणारी पतिव्रता, सेवेला आलेल्या लखुबाईला पैक्याशिवाय राबवून घेणारी व्यवहारी स्त्री, घरात आपल्या परवानगीविना घुसलेल्या स्त्रीला पाहून आपले सौभाग्य धोक्यात आले समजून काळजी पडणारी संसारी स्त्री, भटकळ बोलण्याने समोरचा दुखावला गेल्यावर माफी मागणारी, कामाच्या मोबदल्यात पोटभर भाकरी देणारी असे आवलाईच्या व्यक्तिमत्त्वाचे अनेकविध पैलू इथे अधोरेखित होतात. अशी ही आवलाई व्यक्तिरेखा.

लखुबाई

या नाटकात आलेले लखुबाई हे पात्र आवलाई इतकेच महत्त्वाचे आहे. लखुबाई व आवलाई या दोन्ही स्त्रियांना आपल्या नवऱ्याविषयी प्रचंड राग आहे पण तो त्यांच्या त्यांच्या पुरता. इतर कोणत्या स्त्रीने आपल्या नवऱ्याचा उद्धार केला तर त्यांना सहन होत नाही. आवली आणि लखुबाई यांच्या स्वभावात परस्पर वेगळेपणा सतत जाणवत राहतो. आवली पदोपदी लखुबाई समोर विठ्ठलाचा, लखुबाईच्या नवऱ्याचा उद्धार करित असते. पण नवऱ्याची आज्ञा मोडायची नाही म्हणून मुकाटपणे सारे सोसते. जेव्हा तिला आवलाईचे बोलणे सहन होत नाही, तेव्हा “तुझ्या जिभेला काही हाड? इख काय भूत काय? देवाला भूत म्हंते” इतकाच तिचा पारा वाढलेला असतो. आवलाईच्या घरी ती केवळ आणि केवळ तिच्या नवऱ्यासाठी सारं सहन करते.

नाटकात जरी तिचे नाव लखुबाई असले तरी ती विठ्ठल पत्नी रखुमाई आहे. आवलाईसारखीच नवऱ्याचा द्वेष करणारी पण त्याच्या आज्ञेला मान देणारी आहे. तिच्या नवऱ्याला भक्ताची चाकरी करण्यात

धन्यता वाटते आणि तिला नवऱ्याची आज्ञा पाळण्यात. अशी आज्ञा पाळण्यासाठी ती आवलाईची सेवा करण्यास आली आहे. तुकोबासाठी भंडान्याच्या डोंगरावर न्याहारी घेवून गेली असताना तिच्या पायात देवबाभळीचा काटा घुसतो. तेव्हा साक्षात विठ्ठल तेथे येवून तो काटा तिच्या पायातून काढतात. त्यावेळी विठ्ठल तिची जखम भरेपर्यंत तिला आवलीची सेवा करण्यास सांगतात. त्यावेळी ती विठ्ठलावर रूसून ती दिंडीरवनात निघून गेलेली असतानाही ती पतीआज्ञा प्रमाण मानून आवलीच्या सेवेला येते. आवलाईचा लखुबाईवर राग असला तरी आवलाई आणि तुकाराम यांच्या नात्यात आलेला दुरावा कमी व्हावा, त्यांचा समेट व्हावा असे तिला मनोमन वाटते आहे. म्हणूनच आवलाईच्या पायात काटा घुसल्यानंतर विठ्ठलाच्या सांगण्यावरून तुकोबाला न्याहारी घ्यायला गेलेली लखुबाई तुकोबांनी तिची आठवण काढल्याचे सांगते. जेवताना तिचे बोलणे ऐकले की आपलं पोट भरतं असे तुकाराम म्हणत असल्याचे सांगते. पुढे ती आवलाईची जखम भरल्यावर ती आवलाई झोपेत असताना ती तिचा निरोप घेते.

प्रत्यक्ष रंगमंचावर आवलाई व लखुबाई ही दोनच पात्रे असली तरी या पात्राच्या चर्चेतून, संवादातून आणखी दोन पात्रे या नाटकात येतात. ती म्हणजे तुकाराम आणि विठ्ठल. तुकाराम आणि विठ्ठल ही पात्रे प्रत्यक्ष रंगमंचावर हजर नसली तरी आवलाई आणि लखुबाई वेगवेगळ्या निमित्ताने त्यांच्याशी संवाद साधतात. त्यातून त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे काही पैलू या नाटकातून अनुभवायला येतात ते पुढीलप्रमाणे -

विठ्ठल

भक्तासाठी धाव घेणारा देव म्हणून विठ्ठलाचे रूप या नाटकात पाहायला मिळते. विठ्ठलाची आपला भक्त तुकारामावर विशेष मर्जी आहे. म्हणूनच जेव्हा तुकारामाच्या पत्नीच्या पायात जेव्हा देवबाभळीचा काटा घुसतो, तेव्हा ते तिच्या मदतीला रूसून दिंडीरवनात गेलेल्या आपल्या पत्नीला तिच्या सेवेसाठी पाठवतात. विठ्ठलाच्या दृष्टीने भगताची सोय महत्त्वाची होती. त्यासाठी ते रखुमाईशी समेट घडवताहेत. विठ्ठलाचा स्वभाव हा स्थितप्रज्ञ आहे. त्यामुळे तुकारामाच्या पत्नीने त्यांचा कितीही उद्धार केला किंवा लखुबाईने त्यांच्याविषयी राग व्यक्त केला; तरी ते त्यांच्यावर रागवत नाहीत. की त्यांना कोणतेही शासन करित नाही. मग त्यांना भूत म्हणणे असो की काळतोड्या म्हणणे असो. एकदा तर आवलाईने पायाची जखम बांधण्यासाठी त्याचा शेला वापरला. तरीही ते शांत राहणे पसंद करतात. कारण त्यांच्या दृष्टीने तुकाराम महत्त्वाचे होते. देवबाभळी नाटकात पृ. क्र. २९ वर लखुबाई जो विठ्ठलाशी संवाद साधते, त्यावेळी विठ्ठलाचे खरे रूप कोणते? असा प्रश्न पडतो.

तुकाराम

तुकाराम आणि विठ्ठल या दोन्ही व्यक्तिरेखांचे वेगळेपण म्हणजे या दोन्ही व्यक्तिरेखा रंगमंचावर कुठेही दिसत नाहीत. पण त्यांच्या प्रतिमा आपल्या मनात उभ्या राहतात. या आपल्या मनात उभ्या राहिलेल्या प्रतिमा या प्रत्येकापुरत्या सीमित आहेत. 'वेटिंग फॉर गोदो' या नाटकामध्ये गोदोची वाट पाहणारे दोन लोक व्लादिमीर आणि एस्ट्रगन ज्या पद्धतीने बराच काळ वाट पहात आहेत. गोदो तर येत नाही, पण त्यांच्या चर्चेतून आपण गोदोच्या व्यक्तिमत्त्वाविषयी अंदाज बांधतो. तसे इथे घडते. आवलाई वेळोवेळी तुकारामाशी

जो संवाद साधते, त्यावरून आपण आपल्या मनात तुकारामाचे रूप उभे करित जातो. पृ.क्र. २९ व ३० वरील चिपळ्याचा आवाज आणि तुकारामांच्या आवाजातील अभंग, काही रंगसूचना “हो का पुत्र पत्नी बंधु / त्यांचा तोडावा संबंधु” या ओळी तुकारामांच्या मनाची घालमेल अधोरेखित करतात. तुकारामांना व्यावहारिक गणिते मान्य नाहीत. म्हणूनच सावकारीच्या वह्या एका रात्री ते इंद्रायणीच्या पाण्यात बुडवायला निघतात. भाऊ कान्होजीने त्यांना अडविल्यावर ते त्याला त्याच्या वाट्याच्या वह्या देतात. पण आपल्या वाट्याच्या वह्या इंद्रायणीच्या पाण्यात सोडून देतात.

२.२.२ नाटकातील घटना प्रसंग

घटनाप्रसंगाच्या अनुषंगाने थेटपणे घडणाऱ्या घटना या नाटकात कमी आहेत. जे घटना प्रसंग आले आहेत, ते तुकाराम पत्नी आवलाई आणि विठ्ठल पत्नी लखुबाई या दोघींच्यामधील आणि काही घटना प्रसंग हे रंगसूचनेतून आपणास कळतात. तुकोबांच्यासाठी भंडान्याच्या डोंगरावर न्याहारी घेऊन जाणाऱ्या आवलाईच्या पायात काटा घुसतो, जखम होते. ही जखम बरी होईपर्यंत विठ्ठलाच्या सांगण्यावरून आणि तुकारामांच्या विनंतीवरून लखुबाई ही आवलीची सेवाशूश्रूषा करण्यास थांबते व तिची जखम भरून निघाल्यावर तेथून निघून जाणे. इतकाच घटनाक्रम या नाटकात आहेत. त्यामुळे कथानकाची लांबी आणि एकूण नाटकाचा काळ आणि अवकाश याचा विचार करता घटनाप्रसंग मर्यादित आहेत. पहिल्या अंकातील प्रारंभीचे चार प्रसंग हे आवलाईची चार वेगवेगळी कामे दाखवतात. त्यामध्ये अंगणात शेणाने सारवणे, भाकरी थापणे, नदी घाटावर कपडे धुणे आणि तुकारामांना न्याहारी द्यायला जाणे इ. यातील पहिल्या तीन घटना गतिमानतेने दाखविल्या आहेत. चौथ्या घटनेपासून प्रत्यक्ष घटना वेग पकडायला लागते. पहिल्या अंकाच्या प्रारंभी आलेल्या घटना पुनरावृत्त होतात. या घटनांची पुनरावृत्ती होताना आवलाईच्या मनःस्थितीत बदल होत जातो. तुकारामांना न्याहारी घेवून गेलेली आवलाई त्यांना शोधते आहे. तिच्या हा शोध सुरू असताना तिच्या पायात काटा घुसतो. तिची शुद्ध हरपते. त्यावेळी तिच्या मदतीला विठ्ठल पत्नी लखुबाईचे आगमन होते.

आता अबोला अबोला, देवा दिंडीराला जाते

नको करू पाठलाग, रानोमाळी भटकते

असे म्हणत आपल्या नवऱ्याला वैतागलेली रखुमाई अर्थात लखुबाई खरे तर विठ्ठलावर रूसून दिंडीरवनात गेलेली असते. पण जेव्हा तुकारामाच्या भाकरी द्यायला गेल्यावर आवलाईच्या पायात काटा घुसतो तेव्हा ती विठ्ठलाच्या सांगण्यावरून आवलाई मदतीला येते. तिला आपल्या घरी आलेले पाहून आवलाईस आपल्या नवऱ्याने तिसरा घोरोबा केला असे समजून लखुबाईशी वाद घालायला प्रारंभ करते. आवलाईला आपण घरी आलो कसे? याची उत्सुकता आहे. तेव्हा तुकारामांनी तुझ्या सेवेसाठी थांबण्याची विनंती केल्यामुळे आपण तुझ्या मदतीला आल्याचे सांगते. यावर आवलाईचा व्यवहार जागा होऊन ती लखुबाईला घरकामाला ठेवून घेते. इथे पहिला प्रवेश संपतो. दुसऱ्या प्रवेशात अवलाई लखुबाईला आपल्या घरी कशाला आणलं यावरून संवाद साधते आहे. घरात माझ्या व्यतिरिक्त इतर कोणतीही व्यक्ती नसताना

लखुबाईला आपल्या घरी पाठविल्यामुळे ती तुकारामावर चिडलेली आहे. कुटुंबातील काही घटनांवर आवलाई तुकारामांशी चर्चा करते आहे. हा तिचा संवाद जसा तुकारामांशी आहे तसा तो आत्मसंवाद आहे. आवलाईप्रमाणे लखुमाईही विठ्ठलाशी संवाद साधते. आवलाई तुमचा सतत पाणउतार करत असल्याची ती तक्रार करते. केवळ तक्रार करून थांबत नाही, तर केवळ तुमच्यामुळे मला हे सहन करावे लागत असल्याचे म्हणते. पुढे जाऊन आवलाईच्या पायाला तेल लावते, जखमेच्या ठिकाणी पट्टी बांधते. थोड्या संसारी गप्पा मारते. लखुबाई या चर्चेच्या ओघात साक्षात विठ्ठल तिच्या पायातील काटा काढायला आला होता हे सांगते. हा कथाभाग पहिल्या अंकात येतो.

दुसऱ्या अंकाच्या पहिल्या प्रवेशात आवलाई आणि लखुबाई दोघीही धूणं धुण्यासाठी नदीवर गेल्या आहेत. आवलाई काठावर पाण्यात पाय सोडून बसलेली आहे. लखुबाई गीत म्हणत काम करित आहे. अचानक पावसाला सुरुवात होते. आवलाई पावसाला शिव्या देत असते. तिच्या पावसाला शिव्या देणे पाहून लखुबाई तिला 'शेवटचं पावसात कधी भिजली होतीस?' असा प्रश्न विचारते. आवलाईला तिचा हा प्रश्न वेडेपणाचा वाटतो. तरीही एक दिवस कपडे सुकवत असताना अचानक भिजल्याचे सांगते. तिच्या या उत्तराने लखुबाईचे समाधान होत नाही. ती ठरवून कधी भिजली होती, तिवडीच्या फुलांचा वास श्वासात कधी भरून घेतला होतास, वैताग, चिडचिड, चिंता हे सारं बाजूला सारून देहभर श्वास भरून मोकळं कधी ओरडली होतीस, असा प्रश्न विचारते. यावर आवलाई निरुत्तर होते. लखुबाई तिला मोकळेपणाने ओरडण्याचा सल्ला देते. तू एकटी आहेस, असे समजून ओरड म्हणते. तिच्या सांगण्याप्रमाणे आवलाई पावसात भिजते.

आवलाई तिच्या मनात असलेल्या इंद्रायणीच्या भीतीविषयी बोलते. लखुबाई पुन्हा तिची समजून घालते. बाईच्या जन्मात पाण्याशी सततचा संबंध येत असतो. मग त्यापाण्याला कशासाठी घाबरायचं. आवलाई आपल्या मनात पाण्याची भीती का बसली? याचे गुपित लखुबाईला सांगते. तुकारामांनी एका रात्री आपल्या वाट्याच्या सावकारीच्या साऱ्या वह्या या पाण्यात सोडून दिल्या. हा प्रसंग अन स्वप्नात तुकारामाने आपल्या अभंगाच्या वह्या इंद्रायणीच्या पाण्यात सोडल्या, त्यावेळी नदीच्या पाण्यावर सारी अभंगाची पाने तरंगत होती. या दोन घटनांमुळे आपल्या मनात भीती बसल्याचे सांगते. लखुबाई तिला तुझ्या माहेरची इतकी श्रीमंती असताना तू कशी काय थांबलीस? असा प्रश्न विचारते. यावर आवलाई 'आपण रखुमाईसारखं देवबिब नाही रुसायला' असे मार्मिक उत्तर देते. लखुबाई आवलाईला तिच्या विठ्ठलाला सततच्या शिव्या घालण्यामागचे कारण विचारते. त्यावर आवलाई आपल्या सततच्या शिव्या ऐकून विठ्ठलाने आपल्याला जाब विचारावा, म्हणून आपण हे करत असल्याची कबूली देते. दोघींच्या गप्पा रंगत जातात. आवलाईला झोप लागते. तिच्या पायाची जखम भरलेली असते. जखमेवर बांधलेला विठ्ठलाचा शेला अलगद काढून घेते. सोबत आणलेली विठ्ठलाची मूर्ती घेऊन ती आवलाईच्या घराबाहेर पडते. लखुबाई आवलाईचा निरोप घेते. हा अंक संपताना तुकारामाच्या आवाजातील काही अभंग आणि लखुबाईचा आत्मसंवाद होऊन येथे नाटकाचा दुसरा अंक संपतो.

२.२.३ नाटकातील संवाद

संवाद हा नाटकातील अत्यंत महत्त्वाचा घटक आहे. कारण संवादातून नाटक प्रेक्षकांच्यासमोर उभे राहत असते. नाटकाशी प्रारंभी जोडल्या जाणाऱ्या नटापासून ते प्रेक्षक या शेवटच्या घटकापर्यंत सर्वजण संवादाचा आधार घेवून नाटकाच्या कथानकाचा, त्यातील आशयाचा अर्थ लावत असतात. याविषयीचे आपले मत नोंदविताना पुष्पा राजापूरे तापस लिहितात, “संवाद पात्रांचे स्वभावविशेष प्रकट करतात, तसेच पात्रापात्रांमधील मूल्यांची देवघेव स्पष्ट करतात. पात्रांमधील संवाद त्या दोघांच्या व्यक्तिमत्त्वावर, त्यांनी स्वीकारलेल्या जीवनमूल्यावर प्रकाश टाकतात” (खानोलकरांची नाट्यसृष्टी, पुष्पा राजापूरे, पृ. क्र. ४७) इतके संवाद हे महत्त्वाचे असतात. आपण संवादाच्या आधारे नाटकाचे कथानक आणि पर्यायाने कथानक नाटककाराने घडवून आणलेली घटीते यांचा अर्थ लावत असतो. याचा अर्थ कसा लावावा, याविषयी रवींद्र लाखे म्हणतात, “एखादा नाटकाचा संपूर्ण अर्थ लावण्यासाठी अनेकदा त्या नाटकाच्या संहितेच्या बाहेर जावून विचार करावा लागतो.” (नाटक एक मुक्त चिंतन, रवींद्र लाखे, पृ. क्र. ६२)असे का तर नाटकातील पात्र संवाद बोलत असताना त्याच्या संवादाला पूर्वकालीन संदर्भ असू शकतात, हे संदर्भ लक्षात घ्यावे लागतात. उदा. तुकारामाचे संपूर्ण चरित्र माहीत असल्याशिवाय आपणास ‘देवबाभळी’ नाटकातील पात्रे संवाद आणि त्यामागील वेदना कळणार नाही. किंवा आवलाई आणि लखुबाई यांच्या संवादातील वेदना अधिक चांगल्या पद्धतीने कळण्यास त्याच्या आयुष्यातील लौकिक घटनाक्रम आपल्यास माहीत असेल तर. म्हणजे नाटकातील संवाद आणि पर्यायाने संवादाचा नाटकाच्या संहितेच्या बाहेर जावून विचार करणे. याने नाटक आपल्याला अधिक चांगल्याप्रकारे कळू शकते.

‘देवबाभळी’ हे नाटक दोन स्त्रियांच्यामधील संवाद आहे. हा संवाद हा त्यांच्या व्यथेविषयी आहे. यातील आवलाई आणि लखुबाई या दोन स्त्रियांना स्त्रीसुलभ कृतीमध्ये गुंतवून ठेवून त्या दोघींच्या संवादाच्या रूपाने नाटककार नाटकाचे कथानक उभे करतो आहे. संबंध नाटकभर आवलाई आणि लखुबाई कधी अंगणात शेणाने सारवणे, भाकरी थापणे, नदी घाटावर कपडे धुणे आणि तुकारामांना न्याहारी द्यायला जाणे, जखम बांधणे, पावसात भिजणे अशा कोणत्याना कोणत्या कृती करित त्या दोघी गृहिणींचा संवाद सुरू आहे. या नाटकातील पात्रे ही गृहिणी असल्यामुळे संवादाचा अवकाश हा अनेकदा घर हा राहिला आहे. घरातील छोटी मोठी कामे करित राहणाऱ्या या स्त्रिया काम उरकल्यानंतर गप्पा मारणार तरी कोणत्या विषयावर? अर्थात आपल्या नवऱ्यावर. सामान्य स्त्रीच्या आयुष्यातील जितका अवकाश नवऱ्याने व्यापलेला असतो तितकाच अवकाश आवलाई आणि लखुबाई यांच्या आयुष्यातील नवऱ्याने अर्थात तुकाराम आणि विठ्ठलाने व्यापलेला आहे. या दोघींचे नवरे हे तसे स्थितप्रज्ञ. त्यामुळे संसार करताना तुलनेने या दोघींची उलघाल अधिक होते. ती उलघाल आपणास या नाटकाच्या संवादात पदोपदी प्रत्ययाला येते. दोघींच्या नवऱ्याविषयी त्रागा हा दोघीतील समान धागा असला तरी दोघींच्यामध्ये एकमेकीपेक्षाही काहीतरी वेगळेपण आहे. दोघींची वेदना समान असली तरी त्याची जातकुळी वेगळी आहे. हाच वेगळेपणा संवादात उतरलेला आहे. त्यामुळे अनेक ठिकाणी सांसारिक पातळीवर लखुबाईपेक्षा आवलाई अधिक प्रगल्भ वाटते. तर आध्यात्मिक पातळीवर लखुबाई अलवाईपेक्षा अधिक प्रगल्भ वाटते. यासाठी संवादाचा खालील नमुना पाहू.

“लखुबाई :. तुझं माहेर चांगलं सावकारी घर होतं. आन इथं जर इत्का त्रास, रोज भांडयाला भांडं लागतं तर थांबली कशी? खायला-प्याला म्हाग झालं तरी तू इथं का थांबली? गेली का न्हाई?

आवलाई : रुसायचं काम रखुमाईचं. देवी हाय ती. आपण कुटं देवबिब? आन म्या रुसून कुटं जाऊ? आनि मी गेले तर यांचं काय? आन कसं का असंना लिवताबिवतात चांगलं म्हने, उगा इतके टवळे नादी लागून टाळ कुटत्यात व्हय? मी असताना निदान दोन घास बळे बळे खातात तरी. नसले तर सगळंच त्यांच्या देवाला शिव्याशाप घालत घालत का होईना पण तिन्ही त्रिकाळ मीही त्याचेच नाव घेतये. मीबी कजाग देवाला शिव्या का घालते माहिती?” (पृष्ठ क्र. ३८)

तुझा नवरा मनात आलं तर घरी येतो नाहीतर देवळाबाहेर कीर्तन करीत बसतो. तुझं माहेर इतक श्रीमंत असताना तू इतका त्रास सहन करीत, खायला प्यायला म्हाग झालेल्या या घरात का थांबली आहेस. असा प्रश्न लखुबाई करते. तिच्या या प्रश्नावरील आवलाई उत्तर देताना आवलाई आणि तिच्या घडलेला वरील संवाद. यातून सांसारिक पातळीवर लखुबाईपेक्षा आवलाई अधिक प्रगल्भ वाटते आहे. तिचे हे प्रगल्भपणे तिच्या अनुभवातून आले आहे.

“लखुबाई :(भावूक होत) एक मात्र नक्की, जिजे ! पंढरीतली मंदिरं वेगळी ती वेगळीच राहणार !

कितीतरी वेळा जिवाचा पोहरा सोडलाय मी
पांडुरंगाच्या डोहात
कधी राधेचा धीर हाताशी आला,
कधी जनीचा बांधला तो सुळका,
कधी तुकारामाच्या वह्या,
आन अगदीच काही नाही तर
कधी कधी नुकताच चिखळगाळ,
तोही गोरोबाच्याच मालकीचा असेल.

पण ज्या रित्या मनाने हे सगळेच पांडुरंग नावाच्या गाभाऱ्यात असतात ना तो मनाचा गाभारा मला गवसला, ना तिथून उमटलेला प्रतिध्वनी, तू मात्र गाभाऱ्याबाहेर राहूनही. गाभाऱ्या आतला घुमारा झालीस.” (पृष्ठ क्र. ४०)

येथे लखुबाईची आध्यात्मिक उंची अधोरेखित होते. वरती म्हटल्याप्रमाणे दोन संसारी स्त्रियांचा हा संवाद असल्यामुळे या संवादातील तपशील हे संसारी घटना आहे. या दोन्ही स्त्री नवऱ्याच्या गैरहजेरीत संसाराचा गाडा हाकत असल्यामुळे स्वाभाविक नवऱ्याविषयीचा राग संवादातून अनुभवायला येतोय.

या नाटकाच्या भाषेविषयी जयंत पवार लिहितात “लेखकाने ज्या गावरान शब्दकळेत हा ऐवज मांडलेला आहे ती फार मनोहारी गोष्ट आहे. पण या शब्दकळेतून ठायी ठायी पाझरते ती स्त्री जाणीव. स्त्री जाणीव व्यक्त करण्यासाठी साजेशी प्रतिमासृष्टी उभी करून लोक गीतांचा बाज घेऊन नाटक उभे केले आहे” शिवाय नाटककाराने या नाटकाच्या माध्यमातून आणखी एक वेगळेपण सिद्ध केले आहे. ते म्हणजे पूर्वापार संगीत नाटकात गीतांना दिला जाणारा नाट्यगीतांचा साज या नाटकाने खंडीत केला. या नाटकात संवादरूपाने आलेली गीते, अभंग, विठ्ठल आणि तुकारामांशी यांच्याशी आवलाई आणि लखुबाई यांची स्वगत रूपाने साधलेला संवाद हे आवलाई आणि लखुबाई यांची भावस्थिती उकलून दाखवतात. काव्यात्मकता हा या नाटकाचा ठळकपणे नजरेत भरणारा विशेष होय. पात्रांच्या मनातील उलघाल व्यक्त करण्यासाठी संवादात आलेले अभंग, गीते आणि पात्रांने टान्समध्ये जावून स्वगताचा आधार घेणे, यामुळे हे संवाद वाचकाला थेटपणे भिडतात. आवलाईची जखम भरल्यावर तिचे घर सोडून निघालेली लखुबाई

देवाची तू खूण, करावे वाटोळे । आपणा वेगळे कोणी नाही ॥

देवाची ते खूण, तोडी मायाजाळ । आणि हे सकळ जग हरी ॥

या ओळी जेव्हा संवादात घेते, तेव्हा त्या संवादाची उंची कधी वाढते. या नाटकात पात्रांची स्वगते नाटकाच्या संवादाला वेगळेपण मिळवून देतात.

२.२.४ नाटकातील संघर्ष

देवबाभळी हे नाटक विठ्ठल पत्नी रखुमाई आणि तुकाराम पत्नी आवली या दोन संसारी स्त्रियांतील संवाद आहे. खूपश्या नाट्यमय कलाटण्या नाहीत, की वेगवान सादरीकरण नाही. छोट्या छोट्या तुकड्यातून पुढे सरकरणारा दोन संसारी स्त्रियांचा हा संवाद आहे. संवाद हा नाटकाचा प्राण आहे. पुष्पा राजापुणे तापस म्हणतात, त्याप्रमाणे नाट्यात्म संवाद नाटकात विविध प्रकारची नाट्यकार्ये करित असतात. उदाहरणार्थ, ते कथानकाला पुढे नेत असतात तसेच नाट्यसंघर्षाला मूर्त करून मानवी जीवनातील कोणत्या ना कोणत्या तरी संघर्षाचे प्रतिरूप दर्शन घडवितात. म्हणजे संवादातून नाटकात संघर्ष उभा राहत असतो, जो या नाटकात पदोपदी प्रत्ययाला येतोय. आवलाई आणि लखुबाई या दोन संसारी स्त्रियांचा ‘व्यावहारिक जगापासून अलौकिकापर्यंतचा प्रवास’ या नाटकातून होतोय. हा प्रवास होत असताना त्या दोघींच्यामध्ये सतत संघर्ष उभा राहतो. हा संघर्ष स्त्री आणि पुरुषांच्या वर्तनव्यवहाराबद्दलचा संघर्ष, सामान्य पत्नी आणि असामान्य पती यांच्यातील संघर्ष, संसारी स्त्रियांच्या मधील संघर्ष भक्त आणि देव यांच्यातील संघर्ष अशी अनेक रूपे धारण करतो. कधी आवलाई - लखुबाई, कधी तुकाराम आवलाई, कधी लखुबाई विठ्ठल असा पात्रापात्रांच्यामधील हा संघर्ष नाटकाच्या पहिल्या दृश्यापासून प्रारंभ होतो. शेणाने हातमाखलेली आवलाई प्रवेशाच्या प्रारंभीच जेव्हा आपण करित असलेल्या कामाविषयीचा त्रागा प्रकट करते. त्यावेळीच आपल्या नाटकाच्या पुढील घटनांमध्ये सुप्तपणे वावरणाऱ्या संघर्षाचा अंदाज आपणास येवू लागतो. पुढे हा संघर्ष टिपेला पोहचतोय. त्यावेळी आणि इतर वेळीही ज्या दोन स्त्रियांच्यामध्ये मुख्यत्वे हा संघर्ष उभा ठाकला

आहे त्या दोघींना एकमेकींना स्वीकारल्याशिवाय पर्याय राहत नाही. नाटकामध्ये विशिष्ट पेचाच्याप्रसंगी आवलाईला लखुबाईला स्वीकारणेही येथे संघर्ष उभा करते. याविषयीचा सविस्तर विचार पुढीलप्रमाणे -

१. स्त्री आणि पुरुषाच्या वर्तनव्यवहाराबद्दलचा संघर्ष

या नाटकातील हा मुख्य संघर्ष आहे. या अनुषंगाने आपल्याला आवलाई आणि लखुबाई यांचा विचार करावा लागतो. आवलाई आणि लखुबाई हा दोन संसारी स्त्रिया. यांच्या वाट्याला आलेले पती हे संसारी कामात म्हणावी इतकी रुची न घेणारे. त्यामुळे स्वाभाविक संसाराची जबाबदारी या दोघींच्यावर अधिक. यामुळे त्यांचा सततचा संघर्ष ठरलेला. त्या दोघींना आपल्या नवऱ्याने आपण सांगेल तसेच वर्तन करावे. यापेक्षा कौटुंबिक जबाबदारीचा भार उचलावा हे अपेक्षित आहे. पण तसे घडत नसल्याने संघर्षाचे प्रसंग उभे राहत आहेत.

२. सामान्य पत्नी आणि असामान्य पती यांच्यातील संघर्ष

येथे आवलाई आणि तुकाराम यांच्यातील संघर्ष अपेक्षित आहे. आवलाई ही एक सामान्य गृहिणी आहे. जिची इतर संसारी स्त्रीसारखी आपल्या नवऱ्याने कौटुंबिक जबाबदाऱ्या उचलाव्यात ही साधी अपेक्षा आहे. पण ही अपेक्षा पूर्ण होईनासी दिसू लागल्यावर तिच्यातील आणि तुकारामातील संघर्ष वाढीस लागतो. तुकाराम हा असामान्य व्यक्तिमत्त्व असणारी व्यक्ती आहे. त्यांना इतरांच्यासारखी व्यावहारिक गणिते सांभाळता येत नाहीत. म्हणूनच इंद्रायणीच्या पाण्यात आपल्या हिश्याच्या उधारीच्या वह्या बुडवून मोकळे होतात. पुढे जाऊन ज्या लोकांच्या उधान्या माफ केल्या तेच लोक त्यांना सटरफटर कामे सांगू लागले. पण त्यांनी कोणताही कमीपणा न मानून ती कामे आनंदाने केली. आपल्या नवऱ्याला याप्रकारची कामे करावी लागतात म्हटल्यावर आवलाईला वाईटही वाटले. प्रसंगी तिने तुकारामांची कानउघडणी केली. पण तरीही तुकारामांनी शांत राहणे पसंद केले.

३. दोन संसारी स्त्रियांच्या मधील संघर्ष

आवलाई आणि लखुबाई या दोन संसारी स्त्रिया या नाटकाच्या केंद्रवर्ती आहेत. या दोघींच्या दुःखाची समान जातकुळी असली तरी यातील एक केवळ आपल्या नवऱ्याने आपल्यावर जबाबदारी सोपवली म्हणून, जबाबदारी सोपवलेल्या तिच्या नवऱ्याला सातत्याने शिव्या घालणाऱ्या एका फटकळ स्त्रीच्या घरी ती आली. जी स्त्री पदोपदी तिच्या नवऱ्याचा उद्धार करते आहे. तसे हे नाटक दोन स्त्रियांच्यामधील संवाद असल्याने त्यांच्यातील संघर्ष हा अधिक टोकदार झालेला आहे. त्या दोघींची पहिली भेट होते, तो पहिला प्रसंग त्यांच्यामध्ये वादाची ठिणगी टाकतो. अनोळखी व्यक्ती आपल्या घरात आलेली पाहून आवलाई कशी भडकते हे प्रत्यक्ष दोघींच्या संवादातून समजून घेवू

आवलाई: बयाऽऽऽ! डबे मायती केले सगळे लगे? इकडं पाय जरा, डोरलं बी दिसतंय. आमच्या बुवांनी तिसरी मंगळागौर आन्ली की काय म्हणायची? आन् मी जित्ती असताना? (उठायचा प्रयत्न करते. पायातून मोठी कळ येते. कळवळत पुन्हा बसते.)

लखुबाई : आंगास्! ध्यानात येतंय का समदं?

आवलाई : मी तं तिकडं.....

लखुबाई : तेच तुला सांगते बये तर तू मला बोलूच देई ना. झोळीसुद्धा वरून खाली येताना कणभर वरती दम खाती आन् तू तर बोलतानाबी दोन शब्दामधी श्वास ठेईना ना, काय करावं मंग?

आवलाई : माझ्या घरात, माझ्या परातीत, माझं पीट मळीत मळीत, माझ्या चुलीम्होरं बसून तू मलाच शिकवती, कसं बोलाचं, किती बोलाचं, किती श्वास घेचा अन् आनखी काय काय? तू कोणे? सांगते का हाणू टाळक्यात वीट?

लखुबाई : वीट न्हाई इथं कुठं, एक हाये तिथं पण (खिडकीतल्या विठ्ठलाच्या मूर्तीकडे बोट दाखवत) त्याच्यावं देवराया उभं हायती !

आवलाई : (मूर्ती पाहून) हा काळ्या कुनी आणला हितं? कुनाची बाहुलीए ती? आमच्या गबाळ्यानं देऊळ उबं केलं बाहेर ते काय कमी हाय व्हयं? तरी आमच्या ह्याला म्हटलं हुतं, हे पा तुम्बा इठ्या माज्या घरात दिसला नाई पायजे! तर घराच्या उंचीएवढंच बाहेरच्या देवळाची डागडुजी केली त्यानी. घराच्या उंचीएवढं कशाला? एक डोळा लवून नीट मापलं तर त्यो देवळाचा कळस जरा वीतभर वरच जातोय घराच्या. कुनी आनला कुनी ह्या इठ्याला घरात?

या वरील संवादातून आपल्याला त्या दोघींच्या संवादातील संघर्ष लक्षात येतो. पुढे हा संघर्ष अधिकच वाढत जातो. दोघींना त्यांच्या त्यांच्या वर्तनातील उणीवा लक्षात येतात आणि पुढे त्या दोघी एकमेकींच्या मैत्रिणी होतात.

४. भक्त आणि देव यांच्यातील संघर्ष

‘देवबाभळी’ नाटकातील संघर्षाचे हे आणखी एक रूप आहे. यातील या आवलाई, लखुबाई आणि तुकाराम हे तिघे भक्ताच्या रूपात आहेत, तर विठ्ठल हा देव आहे. येथे येणाऱ्या तीन भक्तापैकी लखुबाई ही साक्षात त्या देवाची पत्नी आहे. ते दोघे पती पत्नी असतानाही ती आपल्या देवाची आज्ञा पाळण्यासाठी त्या देवाच्या आणखी एका भक्ताच्या पत्नीची सेवा करण्यासाठी तिच्या घरी आली आहे. येताना सोबत ती तिच्या देवाला घेवून आली आहे. खरेतर लखुबाईला आवलाईकडून तिच्या नवऱ्याचा पर्यायाने तिच्या देवाचा होणारा अपमान तिला तिच्या घरी सहन करावा लागतो. पण ती आपल्या देवासाठी हे सारे सहन करते.

यातील दुसरा भक्त आवलाई आहे. तिच्या दृष्टीने विठ्ठल ही ‘चिघळलेली जखम’ आहे. ज्या नामस्मरणाने काही उपयोग नाही. ती विठ्ठलाला इठ्या, काळतोंड्या, पांड्या, काळं घुप्प भूत!, जालीम इख अशी विशेषणे वापरून त्याचा दुःस्वास करते. जखम बांधण्यासाठी विठ्ठलमूर्तीचा शेला घेते आहे. तिला तो शेला घरातील एकमेव बिनकामाचे कापड वाटते आहे. जो पांडुरंगाला भजत नाही, ती व्यक्ती खूप सुखी असते. ही आवलीची धारणा आहे. पण तरीही अंतर्दामी तिची विठ्ठलावर भक्ती आहे. एका प्रसंगात

लखुबाईच्या डोक्यात घालण्यासाठी वीट शोधणाऱ्या आवलाईला लखुबाई विठ्ठलाच्या पाया खालील वीट घेण्यास सांगते. त्यावेळी ती “त्याच्यावं देवराया उभं हायती” असे म्हणून ती वीट घेण्यास साफ नकार देते. यातून तिची विठ्ठलाविषयीची भक्ती दिसून येते.

आवलाईची भक्तीची व्याख्या ही वेगळी आहे. ती तिच्यापुरती भक्तीची सीमित आहे. ती इतरांच्या पेक्षा वेगळी असण्याबरोबरच अधिक स्पष्ट आहे. एकेठिकाणी ती म्हणते “इस्कटलेला संसार म्हंजेच खरी भक्ती असती व्हय? एखादं चांगलं टाळके ठिकान्यावर असलेलं देव काय विचार करल की ब्वां, भक्ताचं मन जर रमलं संसारात तर तेवढंच देवाधरमाला जोडीनं जातील. हे असं भरमिष्टासारखं सगळ्या घरादाराचा संबंध तोडला उद्या तर काय करू मी?” ही तिची खरी काळजी आहे. ती भक्त असण्यापेक्षा संसार तिला अधिक महत्त्वाचा वाटतो. आवलाई जशी विठ्ठलाची भक्त आहे, तशीच ती तुकारामांची भक्त आहे. भले त्याचे नाते पती पत्नीचे असले तरी आवलाईची आपल्या नवऱ्यावर खूप निष्ठा आहे. एका प्रसंगात तुला नवऱ्याचा इतका त्रास होत असेल तर त्याला सोडून का जात नाही असा प्रश्न विचारते. त्यावेळी “रुसायचं काम रखुमाईचं. देवी हाय ती. आपण कुटं देवबिब? आन म्या रुसून कुटं जाऊ? आनि मी गेले तर यांचं काय? आन कसं का असंना लिवताबिबितात चांगलं म्हने, उगा इतके टवळे नादी लागून टाळ कुटत्यात व्हय? मी असताना निदान दोन घास बळे बळे खातात तरी. नसले तर सगळंच” म्हणजे तिच्या दृष्टीने आपल्यामुळे आपल्या नवऱ्याला पोटभर अन्न तरी मिळते आहे. हे महत्त्वाचे वाटते आहे. याच्या उलट तुकाराम आहेत. भक्ती किती टोकाची असते. याचे ते उत्तम उदाहरण आहे. आपल्या साऱ्या कौटुंबिक जबाबदाऱ्या दूर सारून ते आपल्या देवाला प्राधान्य देताहेत, या देवाची आपल्या एकांतवासात सेवा करता यावी यासाठी एकांतवास शोधताहेत.

२.३ समारोप

देवबाभळी हे प्राजक्त देशमुख यांचे महत्त्वाचे नाटक आहे. आवलाई आणि लखुबाई या दोन पात्रांच्या माध्यमातून दोन संसारी स्त्रियांचा घडवून आणलेला संवाद म्हणजे हे नाटक. दोन स्त्रियांना स्त्रीसुलभ कृतींच्यामध्ये गुंतवून ठेवून संबंध नाटकभर या संवाद भावनांचे आरोह अवरोह उभे करतो आहे. जिजा ही तुकारामांची अत्यंत खाष्ट बायको. ती आवली या नावानेही परिचित आहे. एक कजाग स्त्री म्हणून तिची समाजात असणारी प्रतिमा या नाटकाने बदलली. असे म्हणाल्यास वावगे ठरणार नाही. एखादी स्त्रीने आपल्या संसाराविषयी किती सजग असावे या वस्तुपाठ या नाटकातील आवली घालून देते. मोठ्या घटनांचा अभाव, खूप काळ सुरू असलेला संवाद, दीर्घ कथानक, नाट्यमय कलाटणी अशा कोणत्याच बाबी या नाटकात नाहीत. काव्यमय सादरीकरणाने हे नाटक वाचकाला खिळवून ठेवते आहे. मोजक्या घटना आणि काव्यमय ओळी यांची सुरेख गुंफण करून हा नाट्यानुभव उभा केला आहे.

एकूण नाटकाचा काळ आणि अवकाश याचा विचार करता या नाटकात घटनाप्रसंग मर्यादित आहेत. तुकोबांच्यासाठी भंडाऱ्याच्या डोंगरावर न्याहारी घेऊन जाणाऱ्या आवलाईच्या पायात काटा घुसता आणि तिला जखम होते. ही जखम बरी होईपर्यंत विठ्ठलाच्या सांगण्यावरून आणि तुकारामांच्या विनंतीवरून

लखुबाई ही आवलीची सेवाशुश्रूषा करण्यास थांबते. यातून त्या दोर्घाचा वारंवार खटके उडतात. आपल्या नवऱ्याने तिसरा घोरोबा केला, असे समजून आवली लखुबाई उभा वाद मांडते. पण पुढे हळूहळू तिला लखुबाई उमगू लागते. हे उमगणे एकीकडे सुरू असताना दुसरीकडे आपल्या सारखी ही सुद्धा नवऱ्याला वैतागलेली आहे या विचारप्रत आवली येते. त्यावेळी तिची जखम भरलेली असते. तिची जखम भरलेली पाहून लखुबाई तेथून निघून जाते. इतकाच घटनाक्रम या नाटकात आहे. त्यामुळे कथानकाची लांबी आणि घटना यांची संख्या मर्यादित आहे. त्यात पुन्हा त्या सर्व घटना ह्या गृहिणीशी निगडित असल्याने त्यांचा अवकाश हा सीमित आहे.

आवलाई आणि लखुबाई या दोन संसारी स्त्रियांचा 'व्यावहारिक जगापासून अलौकिकापर्यंतचा प्रवास' या नाटकातून होतोय. हा प्रवास वाटतो इतका सोपा नाही. कारण तो प्रवास होत असताना त्यांना अनेक तडजोडी कराव्या लागतात. एका टप्यावर दोर्घांना एकमेकींना स्वीकारण्याशिवाय पर्याय राहत नाही. या स्वीकारतात सातत्याने त्यांना संघर्ष करावा लागतो. हा संघर्ष स्त्री आणि पुरुषाच्या वर्तनव्यवहाराबद्दलचा संघर्ष, सामान्य पत्नी आणि असामान्य पती यांच्यातील संघर्ष, संसारी स्त्रियांच्या मधील संघर्ष भक्त आणि देव यांच्यातील संघर्ष अशी अनेक रूपे धारण करतो आहे.

२.४ स्वाध्याय :

अ) योग्य पर्याय निवडा.

१. 'देवबाभळी' हे नाटक कोणत्या दोन स्त्रियांचे दुःख मांडते आहे.

अ) आवलाई व लखुबाई	ब) जिजा आणि आवली
क) रुक्मिणी आणि लखुबाई	ड) विठावाई आणि आवलाई

२. आवलाईच्या पायात कोणता काटा घुसतो ?

अ) बोरीचा	ब) देवबाभळीचा	क) सोंदड	ड) मखमल

३. आवलाई आपली जखम बांधण्यासाठी कुणाचा शेला घेते ?

अ) रुक्मिणीचा	ब) तुकारामाचा	क) सावजीचा	ड) विठ्ठलाचा

४. आवलीच्या थोरल्या दिराचे नाव काय होते ?

अ) सावजी	ब) रावजी	क) खंडू	ड) पांडू

५. विठ्ठलाचे नामस्मरण करायला तुकोबा कोणत्या डोंगरावर बसत होते.

अ) भवानी	ब) भंडारा	क) वाघजाई	ड) आळंदी

६. कर्जाच्या वहा तुकोबांनी कोणत्या नदीच्या पात्रात बुडवल्या ?

अ) इंद्रायणी	ब) मुळा	क) मुठा	ड) गिरणा

७. विठ्ठलावर रूसून रुक्मिणी कुठे जाते ?

- अ) माहेरी ब) दिंडीर वनात क) मावशीकडे ड) आवलीकडे
८. लखुबाई आवलाईचे घर कधी सोडून जाते ?
 अ) जखम भरल्यावर ब) जेवण झाल्यावर
 क) पाऊस पडल्यावर ड) तुकोबांनी जा म्हटल्यावर
९. विठ्ठलासाठी आवलाई खालीलपैकी कोणते विशेषण वापरत नाही ?
 अ) इठ्या ब) काळतोंड्या क) पांड्या ड) सोंड्या
१०. लखुबाईंवर चिडलेली आवलाई तिच्या डोक्यात कोणती वस्तू घालणार असते ?
 अ) वीट ब) पाण्याचा तांब्या क) हंडा ड) दगड
- उत्तरे : १) अ २) ब ३) ड ४) अ ५) ब ६) अ ७) ब ८) अ ९) ड १०) अ

आ) दीर्घोत्तरी प्रश्न :

१. 'दोन संसारी स्त्रियांचा मनोमय संवाद म्हणजे 'देवबाभळी' नाटक' हे विधान स्पष्ट करा.
२. 'देवबाभळी' नाटकात चित्रित झालेल्या संघर्षाची विविध रूपे स्पष्ट करा.
३. आवलाई आणि लखुबाई यांचे भावविश्व रेखाटा.
४. आवलाई आणि लखुबाई या व्यक्तिरेखा स्पष्ट करा.

२.५ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ

काळ - आपल्याला वाक्यातील काळाचा (वेळेचा) बोध ज्या संकल्पनेवरून लक्षात येतो. त्या संकल्पनेला आपण 'काळ' असे म्हणतो.

अवकाश - विश्वाच्या जडणघडणीतील एक मूलभूत घटक. अशा मितींचा संच की ज्यात सर्व दृश्य वस्तू आहेत, त्यांना विशिष्ट आकार आहे आणि त्या हलू शकतात.

देवबाभळी - ही भारतात उगवणारी एक आयुर्वेदिक औषधी वनस्पती आहे. हा बाभळीचाच एक प्रकार आहे. या वनस्पतीला टोकदार काटे असतात.

आवली - पुण्याचे आप्पाजी गुळवे यांची कन्या जिजाई (आवली) हिच्याशी तुकारामांचा प्रथम विवाह झाला होता.

दिंडीरवन - पंढरपूर येथील भीमातटीचे एक ठिकाण.

२.६ अधिक वाचनासाठी लेख

१. नाडकर्णी, कमलाकर : जखम देवबाभळीची, झी मराठी दिशा, रंजन गुंजन, शनिवार, दि. १७-२३ फेब्रुवारी, २०१८

२. पवार, जयंत : सात्त्विक नाटयानुभूतीची अविस्मरणीय प्रचिती, महाराष्ट्र टाइम्स, चौथी भिंत, दि. १९ जानेवारी, २०१८
३. पाथरे, रवींद्र : अलवार काळजात रुतणारं संगीत - देवबाभळी, लोकसत्ता, दि. ११ फेब्रुवारी, २०१८
४. नरे-पवार, संध्या : आवलीची गाथा, दिव्य मराठी, रविवार, दि. १ जुलै, २०१८
५. केळकर, चिन्मय : जिवंत, रसरशीत नाटयानुभव, रंगवाचा, जून, २०१८
६. देशपांडे, विश्वास : संगीत देवबाभळी : एक थरारून सोडणारा नाटयानुभव

२.७ संदर्भ ग्रंथ

१. देशमुख, प्राजक्त : 'देवबाभळी', पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, २०१८.
२. कामत, सतीश (संपा.) : मराठी साहित्य रूप आणि रंग, शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर, जानेवारी, २०२३
३. नाईकवाडे, राजेंद्र व जयस्वाल राजन (संपा.) : समकालीन मराठी रंगभूमी, विजय प्रकाशन, नागपूर, २०१०.
४. लाखे, रवींद्र : नाटक एक मुक्त चिंतन, ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई, २५ डिसेंबर, २०२०
५. डहाके, वसंत आबाजी : मराठी नाटक आणि रंगभूमी विसावे शतक, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, २०१९.

